

УДК 811.124:811.14 н

У. Л. Паньків,
кандидат філологічних наук, доцент
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)

КЛАСИЧНІ МОВИ У СОЦІОМОВНОМУ ЖИТТІ ЄВРОПЕЙЦІВ

У статті розглянуто роль античної традиції у формуванні новіших європейських культур, проаналізовано участь у цьому процесі латинської та давньогрецької мов, визначено їх функції як засобу культурного взаєморозуміння між народами, з'ясовано особливості використання класичних мов в Україні як частини слов'янського православного світу.

Роль античної традиції в європейській культурі протягом усього періоду її формування є предметом інтенсивних досліджень представників різних галузей науки й мистецтва. Цією проблемою займалися історики, культурологи, філософи, філологи – представники різних напрямків і шкіл [1-5]. Нові процеси державного становлення чи відновлення, що відбуваються у країнах Центральної та Східної Європи, вимагають нових методологічних засад у дослідженні спільної спадщини. На континенті, народи якого прагнуть побудувати єдину політичну спільність, особливе значення має спільна традиція. Оскільки ці народи знову звертаються до латинської традиції в пошуках свідчень власної – а водночас європейської – ідентичності, то дослідження впливу античної культури стає для них особливо актуальним.

Важливе завдання мовознавства полягає в тому, щоб показати, якою мірою латинські компоненти представлені у формі і змісті європейських мов, і як класичні мови виконують роль засобу культурного взаєморозуміння між народами [3]. Функціонування класичних мов на складній українській етномовній території потребує докладного вивчення і є **метою нашого дослідження**.

Одним із важливих чинників формування національної та культурної ідентичності, історичної пам'яті сучасних європейських народів вважається *Latinitas*. До складу цього поняття відносять "і латинську мову, і створену за латинськими зразками правно-адміністративну систему, і сукупність написаної латиною літератури" [2: 82]. *Latinitas* тривалий час була засобом інтелектуальної й культурної інтеграції народів Європи. Вони активізували різні сторони античної спадщини залежно від ідеологічних доміант епохи, особливостей суспільної системи тієї чи іншої країни, потреб розвитку національної культури, літератури, науки, мови. Досить своєрідно усвідомлювалася і близькість із духовним минулим античності, створювався особливий тип контакту з цим надбанням.

Вплив *Latinitas* на формування української культури і мови в різні періоди був неоднаковим, як неоднаковою залишалася роль класичних (давньогрецької і латинської) мов, зокрема у соціомовному житті українців. Як історична реальність Україна формувалася на великому, відкритому з усіх боків просторі між Сходом і Заходом – не стільки в буквальному, географічному, скільки у ширшому, цивілізаційному, соціокультурному сенсі. При цьому Україна становила органічну складову частину обох цивілізацій, була повноправним учасником обох культур і неодноразово робила спроби витворити нову, синтетичну суспільну модель.

Звичайно, латинська мова на всіх етапах культурної історії України не відігравала такої визначної ролі, як у її західних сусідів. Протягом століть вона використовувалася у всіх західних країнах, була базовою для створення мовної картини світу на різних часових зрізах, що давало підстави для духовної єдності цілої європейської цивілізації. Я. А. Коменський називав її *gentium Mercurius*, тобто зв'язковим чи посередником народів. Латинська мова не мала етнічних обмежень, але в окремих країнах виявляла певні відмінності. Специфіка різних національних мов та політичних і громадських інституцій зумовлювала в ній багато локальних, часових та індивідуальних особливостей.

Дослідження ХХ ст. довели, що між пізньою латиною і середньовічною немає ні протистояння, ні прірви. Перехід від першої до другої здійснювався поволі і поступово. Немає також перерви в письмовій традиції між античною і середньовічною літературою. Особливістю латини є те, що спочатку вона виступала поряд із тією чи іншою національною мовою (часом навіть неписемною), усюди сприяла розвитку відповідної мови і літератури, довго вживалася паралельно з ними, а потім витіснялася.

Значні особливості супроводжують поширення латини у тих регіонах, де укоренилися і романські, і слов'янські традиції. Ту частину слов'янського світу, яка належала до західного, тобто католицького, християнства, італійський мовознавець-славист Р. Піккіо називає *Slavia Romana*. Натомість для визначення слов'янської частини, яка перебувала у сфері візантійського впливу, використовується термін *Slavia Orthodoxa* [5]. У часи Першої Речі Посполитої ці два великі культурні масиви (український та польський) історично опинилися в межах однієї держави. Виняткового значення набувають кордони між етнічною Польщею і "візантійським світом", а далі специфічна литовська, українська та білоруська проблематика [2; 5]. Мовний ландшафт етнічної Польщі тієї доби мав особливу рису, якої не знала *Slavia*

Romana: "Тут не національна мова витісняє латину, а латина починає ставати другою національною мовою" [5: 14].

Пропоноване зарубіжними славістами приєднання складної української мовної території як периферії до цілісного комплексу *Slavia Romana* не може бути беззастережним. Після Люблінської унії Польщі з Литвою (1569 р.) в Україні і Білорусії виникла дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогів в жодному іншому місці тогочасної Європи. Так, мовою церкви була церковнослов'янська, а мовою ділової писемності – спільна для українців і білорусів "руська" мова. Ця книжна українська мова використовувалася в інших найрізноманітніших галузях (літописання, полемічна, художня, наукова література, навчання в школах). У ті часи в Україні функціонували і розвивалися й багато інших мов, які належали до відмінних мовних систем, мали різну структуру, походження і використання.

Важко погодитися з думкою, що в першій половині XVII ст. вперше в історії українських еліт виникла можливість безпосереднього контакту з джерелами античної культури. Адже загальновідомо, що в пошани серед освічених людей здавна була й давньогрецька мова. Взаємодія старогрецької та української мов не припинялася протягом віків, хоч проявлялася з різною інтенсивністю в різні проміжки часу. Давня Греція посідала чільне місце у розвитку духовної культури східних слов'ян, а її мова старанно вивчалася не лише за церковно-культурною традицією православ'я, а й через потребу користуватися церковною літературою цією мовою (Київська митрополія належала до юрисдикції константинопольських патріархів). Питання про давні безпосередні контакти українського народу з греками і про позацерковні грецькі впливи заслуговує на особливу увагу майбутніх дослідників.

Інтелектуальна еліта ще за часів Київської Русі та наступної епохи була обізнана з класичними мовами. Адже давньоруські землі мали жваві зв'язки з країнами Центральної й Західної Європи. Про це свідчать і списки студентів європейських університетів, починаючи з XIV ст. Імена з характеристиками *Ruthenus*, *Roxolanus* зустрічаються у Віттенберзі, Грайсфальді, Ростоці, Базелі, Парижі, Болоньї, Падуї і, звичайно, у Кракові. Звичайно, що латина слугувала основною мовою виховання та навчання у цих закладах.

В Україні ніколи не було однозначного ставлення до вивчення латинської мови та її використання. Перша Річ Посполита являла собою багатонаціональну, хоч і не завжди рівноправну конфедерацію слов'янських і неслов'янських народів Польщі, Литви і Русі. Провідна шляхетська верства в Речі Посполитій відзначалася різноманітністю етнічного, а протягом тривалого часу і конфесійного складу. Вона асимілювала вищі верстви населення, яке утворювало це суспільство, і була відносно численною.

У кінці XV та в першій половині XVI ст. сформувалася культура, яку можна віднести і до польської, і до української традиції. Такі маргінальні культури властиві великим багатоетнічним державам. Чітке розмежування ускладнене тим, що перші українські літератори писали латиною, частіше були католиками і служили в польських канцеляріях. Але не тільки те, що вони визнавали себе українцями ("русинами") пов'язує їх з Україною. Ця культурна верхівка, насамперед, зберігала зв'язки з національним суспільством, вносила українські теми та образи як у польську, так і в українську літературу, як, наприклад, Себастьян Кленович, Станіслав Оріховський та ін. Основною мовою їх творчості була латинська.

Середньовічна латина зазнала на собі впливу східнослов'янської мовної стихії. Дослідники актової латинської мови відзначають, що, незважаючи на те, що актова латина успадкувала морфолого-синтаксичні форми і функції класичної латини, система частин мови актової латини XV – XVI ст. в Україні зазнала певних змін під впливом українського мовлення. Це пояснюється тим, що актова латинська мова насправді була поверховою імітацією класичної: незважаючи на загалом задовільний рівень володіння латиною, двомовність писарів все ж мала субординативний характер, що і зумовлювало потужний за інтенсивністю, глибокий за наслідками і не усвідомлюваний за психологічним механізмом вплив тогочасної української мови на граматичну структуру актової латини.

"У XVII столітті українська національна мова, – відзначає Н. Безбородько, – не була настільки самостійною, щоб протистояти латинському впливу, однак вона могла вдихнути нове життя в закостенілі форми латинського синтаксису, а при виборі й утворенні літературних слів могла дати масштаб для наочності і життєздатності окремих виразів" [6: 125]. Пишучи і викладаючи латинською мовою, автори "вводили в неї українську стихію, сформульовану латиною, якій це принесло нові творчі збудження" [7: 64].

У XVI ст. виникла нагальна потреба реформування православної церкви і пов'язаної з нею системи культури й освіти, що спонукало до утворення та діяльності церковних братств [8]. У різних регіонах України виникають навчальні заклади, названі братськими школами. Статути шкіл і реєстри учнів, що збереглися до нашого часу, показують, що братські школи були закладами, доступними для всіх станів. Першу таку школу заснувало братство у Львові в 1586 р. У школах, зокрема Львівській, навчання проводилося українською мовою (*studii Ruthenici*) [9]. Першорядного значення в них надавалося вивченню церковнослов'янської і грецької мов. Досить рано у Львівській школі вводиться вивчення латинської мови. Хоч ця мова не була тоді основною, однак вивчали її учні ґрунтовно. Промовистим є

той факт, що студентів Львівської школи запрошують до Перемишля як знавців грецької, латинської і церковнослов'янської мов. За таким самим зразком постало чимало інших братських шкіл, зокрема в Перемишлі, Рогатині, Стрятині, Городку, Стрию, Миколаєві, Вінниці, Луцькому, Крем'янці та ін. Вони створилися за умов, коли розвивалося шкільництво різного рівня, різних конфесій. Здобута в цих закладах освіта повинна була відкрити певні можливості в суспільстві Речі Посполитої. Тому-то латинська мова і західна організація школи з'являються в різних українських навчальних закладах – від протестантських до православних.

Водночас частина українських діячів культури другої половини XVI – XVII ст. побачила в латинській мові знаряддя національного і релігійного гніту. І. Вишенський, З. Копистенський, Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда ревно виступили на захист церковнослов'янської мови, дуже негативно ставилися до латини, стверджуючи, що "латинська премудрість – пряма дорога до пекла. Риторика, діалектика й інші поганські (латинські) хитрості й керівництва є витворами диявола". Новий спосіб навчання з його мовним та риторичним демократизмом, носієм якого була латина, негативно сприймався у східнослов'янському світі як відступ від традиції і зрада православ'ю.

Однак поступово в Україні почали дивитися на латину як на суспільну потребу в умовах Речі Посполитої. Київський митрополит Сильвестр Косов писав про необхідність і корисність вивчення латинської мови без шкоди для української і білоруської культури. Висловлюючи погляди нового покоління гуманістів другої чверті XVII ст., він зазначав, що поруч з латиною треба дбати і про вивчення грецької мови, розрізняючи їхнє функціональне призначення в суспільному житті: "...бог дасть грека будет ad chogum, а латинь ad fogum" (тобто грецька мова буде для церкви, а латинська – для культури світської).

У Києво-братській школі, котру за вимогами часу реорганізував П.Могила, "із мов найголовнішою почиталась латинська". Однак прогресивні українські діячі, в тому числі й П. Могила, змушені були відстоювати право на навчання в українських закладах за західноєвропейськими зразками, оскільки польський король Владислав IV в 1634 р. суворо заборонив мати в Києві й інших містах латинські школи. Універсалом від 18 березня 1635 р. він закріпив право викладати латинською мовою лише діалектику й логіку. З цим правом Київська колегія залишалася до кінця польського панування над Києвом. П. Могила, однак не звертав уваги на вказані заборони і продовжував розпочату шкільну програму.

Викладання латинською мовою забезпечувало високий рівень тодішньої освіти, оскільки давало змогу використовувати кращі європейські зразки для розвитку слов'янської науки. Поєднуючи основні поняття культури Заходу, мовною реалізацією яких була латина, з православ'ям, Києво-Могилянська академія створювала альтернативу для повної колонізації української еліти і стримувала процес її русифікації.

Особлива роль належала латинській мові у канцелярії запорізьких гетьманів. Не лише такі відомі представники козацької еліти, як Богдан Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Виговський користувалися латиною в переговорах із західними гостями без перекладачів (цим фактом були дуже незадоволені московські воеводи), а й багато гетьманських канцеляристів володіли цією мовою. Перший конституційний акт в Україні, складений 1710 року гетьманом Пилипом Орликом та його старшинами у вигнанні, був написаний латинською мовою. Він називався *Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis* (Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького). Цей документ проголошував основні принципи побудови гетьманської держави. Михайло Драгоманов назвав його "Конституцією України". Рівень знання латини та використання її у щоденному житті поруч з іншими мовами свідчать про високий ступінь інтеграції Запорізької Січі в політичне дипломатичне життя тодішньої Європи. Крім того, це також підтверджує вірогідність безпосереднього запозичення латинських мовних зразків в українську мову. Однак згадане питання належним чином ще не висвітлене в лінгвістичній літературі і потребує докладного аналізу.

Новий культурний ландшафт України, який створювався в період XIX і особливо XX ст. з його тоталітарними режимами, різко змінив усю структуру суспільного життя. Спосіб існування латини і репрезентованих нею цінностей став досить неоднозначним. "Лише польська історична пам'ять зберегла і потім повернула собі на користь лінію слов'янської *Latinitas* своєї культури" [2: 88]. У той же час інші етнічні групи, які були співтворцями цієї культури в минулому, на різних рівнях і різними способами відмежовувалися від цих спогадів або надавали їм негативного відтінку. Навіть численні зусилля провідних діячів культури XX ст. не змогли змінити ситуацію, за якої антична традиція виявилася для Європи перерваною в просторі, а для України – в часі. Адже в цей період свідомо був припинений такий жвавий у наших предків діалог з античністю як доказ небажаного західноєвропейського впливу. На жаль майже нічого не змінилося в системі сучасної гуманітарної освіти в Україні: курс вивчення класичних мов у вишах зведено до мінімуму, і лише окремі гімназії та ліцеї мають ці предмети у своїх навчальних планах.

Отже, докладні дослідження позамовних причин та соціолінгвістичних чинників допомагають розкрити не лише сприятливі для функціонування класичних мов фактори, але й ті, що гальмують цей процес. Адже застосування латинської і давньогрецької мов в Україні значно відрізняються від європейського досвіду і виявляють складну залежність соціальних цінностей та еталонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Античная культура и современная наука. – М. : Наука, 1985. – 344 с.
2. Axer J. Latinitas in historii i w pamięci historycznej Europy Środkowo-Wschodniej / J. Axer // *Lacina w Polsce*. – Warszawa : OBTA, 1995. – Z. 1-2. – S. 81–90.
3. Keipert H. Das Lateinische in der Geschichte der Russischen Sprache / H. Keipert // *Eurolatein : das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen*. – Tübingen : Niemeyer, 1996. – 345 S.
4. *Lacina w Polsce*. – Warszawa : OBTA, 1995. – Z. 1-2. – 100 S.
5. Picchio R. Latinitas Slaviae Romanae / R. Picchio // *Lacina w Polsce*. – Warszawa : OBTA, 1995. – Z. 1-2. – S.11–18.
6. Безбородько Н. И. Язык латинских трактатов украинских философов XVII в. / Н. И. Безбородько. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1972. – 138 с.
7. Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов / І. К. Білодід – К. : Наук. Думка, 1979. – 199 с.
8. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович – К. : Артек, 1998. – 728 с.
9. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич – К. : Наук. Думка, 1966. – 251 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Паньків У. Л. Классические языки в социоязыковой жизни европейцев.

В статтє рассмотрена роль античної традиції в формуванні нових європейських культур; проаналізовано участие в этом процессе латинского и древнегреческого языков; объяснены их функции как средств культурного взаимопонимания между народами; определены особенности использования классических языков в Украине как части славянского православного мира.

Pan'kiv U. L. Classical Languages in Europeans' Socio-Lingual Life.

The article highlights the role of antique tradition in forming new European cultures. It analyzes the contribution of Latin and Old Greek in this process, determines their functions as a means of cultural mutual understanding among people, and finds out the peculiarities of the use of classical languages in Ukraine as a part of Slavonic Christian world.